

ÚVOD

Česká literatura druhé poloviny 19. století představuje svými nejvyššími hodnotami bohatou součást kulturního odkazu minulosti. O velké tvůrčí síle tehdejších spisovatelů i o jejich citlivém sepětí s ústředními otázkami doby svědčí to, že jejich tvorba získala tak značný společenský dosah při upevňování a rozvíjení národního života a že si uchovává dodnes stálou estetickou cenu. Poezie, próza i drama té doby staly se jedním z nejdůležitějších nástrojů pokroku v zápase o nové společenské a politické ideály, závažnou měrou ovlivňovaly vědomí a cítění lidí a pomáhaly proklesávat cesty k pravdivějšímu poznání a k lidštějšímu pojetí světa.

Ačkoliv v druhé polovině 19. století vyvrcholila tvorba řady významných spisovatelů, nepřinesla dosavadní literární historie větší dílo, které by se pokusilo tento vývojový úsek vcelku pochopit a vysvětlit. Shrnující vědecké práce, jaké vykonali pro zvládnutí obrozenského písemnictví Jaroslav Vlček a Jan Jakubec, pro toto období nemáme. Starší literární věda, orientovaná převážně pozitivisticky, učinila ovšem četné náběhy k jeho poznání. Vydala spisy některých klasiků, shromáždila biografický a literární materiál a přispěla, i když značně nerovnoměrně, k objasnění jednotlivých otázek nebo autorů. Cenné zůstávají zejména studie Jaroslava Vlčka, zpracovávající vybrané „kapitoly“ z dějin české literatury po roce 1848, a úvahy a kritické články F. X. Šaldy. Avšak celistvý obraz literatury, jejích hlavních tvůrců, jejích vývojových zákonitostí, její osobité úlohy v životě české společnosti a její umělecké tvářnosti starší literární věda nevytvořila.

Kritéria převažující v předválečných literárněhistorických pracích vycházela většinou z jednostranných nebo chybných metodologických předpokladů. Platí to o knihách Arne Nováka, Miloslava Hýska i Alberta Pražáka, kteří věnovali literatuře druhé poloviny 19. století poměrně nejvíce pozornosti. Buď v nich vítězila tendence posuzovat literární tvorbu jako projev netřídně pojímaného vlasteneckého citu a smýšlení a jako sílu sloužící osvětářsky chápanému pokroku, což vedlo k značnému nivelizování uměleckých hodnot,

nebo je vyznačoval sklon měřit českou kulturu podle abstraktních, „čistě“ estetických hledisek — a to vedlo k častému podceňování děl mnohých našich spisovatelů a ke zkreslování jejich ideového smyslu. Zřetel k aktivní, historicky a třídně podmíněné společenské funkci literatury se v těchto pracích neuplatňoval.

Potřeba mnohostranně využít trvalých hodnot klasického dědictví při formování nového komunistického člověka vyžaduje však jiný přístup k celé literatuře minulosti. Do popředí se dostává požadavek pochopit objektivní zákonitosti jejího rozvoje a specifické hodnoty literární tvorby jako odraz rozporných stránek společenského života i jako aktivního činitele přetvářejícího vědomí lidí. Ukázat dramatický rozvoj literatury v celé složitosti a barvitosti, vysvětlit její souvislost s životem a zároveň konkrétním rozbořením a hodnocením hlavních osobností a děl osvětlit jejich živý význam, to jsou úkoly, které především nabývají dnes na závažnosti.

Velkou a podnětnou pomoc k jejich splnění poskytují práce Z. Nejedlého a J. Fučíka, vycházející z vědeckého světového názoru a kladoucí základy k marxistickému výkladu české literatury druhé poloviny 19. století. Četné knihy a studie Zdeňka Nejedlého stále připomínají kulturní tradici jako paměť národa a jako účinnou podporu společenského pokroku; postihují sepětí literatury s širokým kontextem kulturního a společenského dění i hlavní proudy literatury tohoto vývojového úseku (např. rozvoj realismu) a přibližují nám smysl tvorby známých uměleckých osobností (Němcová, Hálek, Neruda, Jirásek). S porozuměním pro společenskou úlohu literatury a se zřetelem k významu umění pro vytváření morálně politické jednoty lidu představoval pak české básníky a spisovatele ve svých článcích Julius Fučík. Poukázal například na velikost Jana Nerudy, naznačil smysl díla Vrchlického nebo Zeyerova, ocenil přínos poezie let devadesátých, zvláště lyriky Antonína Sovy.

Marxistický výklad literatury druhé poloviny 19. století vychází tedy z podnětů a z myšlenek Nejedlého a Fučíka. Avšak synteticky zpracovat toto období, vyložit, jak se literatura svými specifickými estetickými prostředky podílela na utváření myšlení a citění lidí, a osvětlit hodnoty, které mají platnost pro soudobého čtenáře, o to bylo nutno pokusit se v třetím dílu Dějin české literatury poprvé.

Tento díl navazuje časově na svazek pojednávající o literatuře národního obrození, v němž byl sledován její rozvoj v procesu vytváření novodobého národa a rozkladu feudalismu v našich zemích. Zřetelným mezníkem stala se léta 1848—1849. V průběhu revolučních událostí, jež vždy nejvíce vyhraňují třídní vztahy, projevila se nezahlaceně rozpornost hlavních sociálních a politických zájmů. Odhalila se rovněž iluzivnost dosavadní představy národní jednoty, která ještě platila za rozhodující princip celého společenského rozvoje. Významná díla dovršující obrozené úsilí o vytvoření celonárodní

kultury — tvorba Boženy Němcové a Karla Havlíčka — nesla v sobě už i pečeť tohoto nového stavu. Plně však mohla na podněty revolučních let navázat literární tvorba teprve od konce let padesátých, jakmile nastalo po porážce revoluce a po dočasném umrtvení národního i kulturního dění znovu jejich oživení.

Potřebu změnit dosavadní zaměření umělecké tvorby a dát jí novou platnost v životě, potřebu sepnout literaturu s úsilím o demokratické přetvoření společnosti pokládali soudobí spisovatelé hned od počátku za nejvážnější požadavek doby. Už v průběhu revolučních událostí byly formulovány její nové cíle v programu „demokratické literatury“ (K. Sabina). Základem této literatury stává se změněný pohled na skutečnost. Vychází z pocitu, že aktivní společenský smysl nemůže dát nové tvorbě ani toliko upřímné vlastenecké smýšlení, ani perspektiva rozkvětu abstraktně pojímaného národního organismu. Odráží se v ní napětí rostoucí uvnitř třídně diferencované české společnosti. Pramení z touhy vystihnout uměleckými obrazy soudobý život v jeho mnohostrannosti, rozpornosti a pohybu. Roste z potřeby vyjádřit pravdivě zájmy lidových vrstev, v nichž se spatřoval základ a opora skutečného pokroku. Tvůrci této nové literatury se proto stávali také převážně představitelé demokraticky zaměřené inteligence, buď přímo spjatí svými kořeny s lidem, nebo k němu hledající cestu.

Česká literatura druhé poloviny 19. století vyvíjela se také za jiných podmínek a v jiném rámci, než tomu bylo v obrozenském období. V podstatě bylo už skončeno formování českého buržoazního národa. Byly dobudovány hlavní instituce a dovršeny formy potřebné pro svébytný národní rozvoj. Zvýšil se počet čtenářů, zvětšil se okruh spisovatelů píšících jazykem poměrně už ustáleným, upevnila se společnost, která kulturně žila česky. Byl rovněž dokonán společensko-ekonomický přerod, v jehož průběhu se utvořily nové vztahy, zakládající se na kapitalistické námezdní práci v průmyslové výrobě. Tím se stupňovalo napětí mezi jednotlivými třídami národní společnosti a zosťoval se boj dvou kultur. Peněžní vztahy mezi lidmi staly se univerzálními.

Rozhodující napětí tohoto období tvořil vztah mezi buržoazií a proletariátem. Za prudkého postupu kapitalismu v souvislosti s dokončením průmyslové revoluce v našich zemích a s kapitalistickou přeměnou vesnice utvářela se všestranně rozvitá buržoazní společnost. Rostla dělnická třída a dělnictvo začínalo hledat samostatné cesty a způsoby politického boje. Postupně se samo stávalo rozhodujícím činitelem společenského vývoje a tak vznikaly i předpoklady ke kvalitativně novému pojetí celé skutečnosti. Rozpor mezi buržoazií a proletariátem vedl i k tomu, že se odkrývaly nové sociální problémy a že se vůbec všechny společenské otázky dostávaly do jiného, jasnějšího světla.

Měnilo se společenské postavení i charakter buržoazie, jež ovšem zůstávala nadále vedoucí silou v boji proti přežitkům feudalismu i v celém národním hnutí. Zatímco v obrození stála česká buržoazie v protikladu k šlechtě a k patri-cijským vrstvám, udržovala kontakt s lidem a vnášela kvas do národního hnutí, po roce 1848 se stále zřetelněji rozštěpovala. Částečně se dokonce podílela s rakouskou buržoazií a šlechtou na spoluvládě v monarchii a sílily v ní tendence k izolaci od lidu. Značný vliv maloměšťáckých vrstev, který byl příznačným rysem vývoje české společnosti, vnášel přitom do společenského vědomí i do literatury myšlenkovou nedůslednost, podporoval uspokojení s daným stavem a rozněcoval strach před dělnickou třídou i před důsledným řešením sociálních otázek.

Za nových společenských a třídních podmínek měnil se rovněž obsah národního hnutí. V obrození představovala jeho hlavní formu obětavá buditelská práce. Za konstitučního zřízení nabývalo však toto hnutí výrazně politického charakteru. Úkol dosáhnout národní rovnoprávnosti a zajistit dostatečné předpoklady k přirozenému rozvíjení národa a jeho kultury aktivizoval široké společenské vrstvy. Ty se účinně účastnily národně osvobozenického zápasu, neboť jeho úspěšné dokončení znamenalo jeden z nejdůležitějších předpokladů demokratického přebudování společnosti. Zároveň však vedl tento zápas k zastírání protikladných zájmů uvnitř národní společnosti a byl živnou půdou tendencí k sociálnímu konformismu.

Z naděje na dosažení humanistických ideálů buržoazně demokratické revoluce, z vědomí nesouladu mezi těmito ideály a mezi skutečností, a zejména z živelné reakce lidových mas, které zaujímal vlastní stanovisko k existenci společenských rozporů, protože nejtěžší pocitovaly nespravedlnost kapitalistického řádu, rodila se touha po skutečně lidském a rovnoprávném uspořádání celé společnosti. Na tomto demokratickém úsilí, začleňujícím se do širokého evropského proudu, lpělo ovšem mnoho iluzí o mravní převýchově člověka a společnosti a o rozhodující úloze osvěty a vzdělání. Avšak znovu a znovu je probouzela sama existence kapitalismu, který „plodí v masách demokratické snahy, vytváří demokratické instituce, vyhrocuje antagonismus mezi imperialismem negujícím demokracii a mezi masami usilujícími o demokracii“ (Lenin). Toto úsilí o demokratické přetvoření soudobé společnosti tvoří také základní patos českého literárního vývoje v druhé polovině devatenáctého století.

Na sklonku století, za přechodu našich zemí k imperialismu, vyhrotily se třídní, politické i umělecké protiklady. Dělnická třída nebyla už jen pomocníkem demokratického boje, nýbrž stala se jeho aktivním a rozhodujícím subjektem. Tím se stávala nedostatečnou i dosavadní náplň literatury. Tvorba vedoucích autorů, kteří vstupovali do literárního života na přelomu století (P. Bezruč, St. K. Neumann), kladla základy k novému přerodu litera-

tury. V jejich dílech začínal se uplatňovat už nový, revoluční postoj dělnické třídy ke skutečnosti.

Vývojový úsek, vyznačený na počátku uvědomělou snahou spojit literaturu s demokratickým úsilím a na konci přecházením spisovatelů do služeb bojů dělnické třídy, zahrnuje bohatý sled autorů a generací, tendencí a skupin. Jeho pokrokové směřování uplatňovalo se zpočátku proti tvorbě rostoucí ze staršího programu vlasteneckého umění, které nabývalo stále jasnějšího nacionalistického smyslu. Později se vyvíjelo v protikladu ke konvenční nebo výlučně subjektivistické buržoazní literatuře, jež sloužila vkusu vládnoucí třídy a utvrzovala její představy o životě. Přes všechnu uměleckou a ideovou rozmanitost a protichůdnost jednotlivých autorů a jejich děl lze však podle jejich vztahu ke skutečnosti rozlišit několik základních tendencí, které odpovídají různým společenským funkcím tehdejší literatury.

Potřebě naznačovat společnosti perspektivy přetváření sociálních a národnostních poměrů i vztahů mravních a posilovat její naděje v budoucnost odpovídaly především snahy vyslovit aktuální ideje národního zápasu a vyjádřit humanistickou koncepci života. V duchu ideálních představ o tom, jaký by měl život být, ukazovali spisovatelé i skutečné vztahy mezi lidmi v soudobé společnosti. Kromě toho vytyčovali vzory pro současnost pomocí alegorického zobrazení slavných úseků národních dějin nebo zdůrazňováním těch charakterových rysů, které mohly výchovně působit. V souvislosti s rychlým rozvojem kapitalistické společnosti zvyšovalo se v literatuře druhé poloviny 19. století úsilí pochopit a zobrazit skutečnost v její objektivní tvárnosti i záměr přispět pravdivým poznáním k její přeměně. Hned na počátku vyslovil hlavní principy tohoto realistického směřování ve svých kritikách i ve své tvorbě Jan Neruda. Snaha podat umělecký obraz celé společnosti, všech jejích vrstev a svérázných krajových oblastí, snaha postihnout všechny vážné sociální otázky a objasnit lidský charakter ze všech podstatných psychologických i společenských životních podmínek tvořila jeden z hlavních proudů zejména ve vývoji české prózy a dramatu. Soudobé společenské poměry dávaly umělcům s veškerou hořkostí pociťovat odlidšťující moc peněz. Stupňovaly neporozumění mezi lidmi a atomizovaly osobnost. Z tohoto stále bolestněji prožívaného neuspokojivého postavení člověka ve společnosti pramenila bezprostřední umělecká reakce mnoha citlivých a talentovaných básníků tohoto období, kteří chtěli prostřednictvím obrazu svého vnitřního světa pomoci pochopit vlastní smysl lidské existence. Z těchto děl, odrážejících často skepsi a společenskou osamocenost, jež vedla ke zjemnělosti potřeb, citů a smyslů, zaznívala touha emancipovat se od nepřátelského prostředí buržoazní společnosti a vytvářet tím předpoklady ke skutečnému osvobození člověka.

Už v tomto období lze sledovat prameny literatury sblížující se s ideologií revolučního proletariátu, a to zejména v písňové tvorbě otiskované v dělnic-

kém tisku. Přesto však tvoří hlavní náplň pokrokového proudu literatury druhé poloviny 19. století její demokratické a protiburžoazní zaměření. Ani to ovšem nebylo neproměnné. V různých etapách vývoje dostávaly se určité jeho stránky do popředí nebo ustupovaly do pozadí. Jejich proměna pak představuje osnovu periodizace tohoto období. Vývoj má tu poměrně prudký spád a je složitě diferencován, takže vnitřní předěly nejsou tak patrné, jako tomu bylo například v úseku obrozenenském. Avšak podle konkrétních historických podmínek společenského života, podle výsledků uskutečňujících se v rámci jednotlivých žánrů a podle iniciativní úlohy hlavních uměleckých osobností lze sledovat rozvoj literatury druhé poloviny 19. století ve třech úsecích.

První období, počínající na konci padesátých let bojovným vystoupením spisovatelů tzv. skupiny májové v čele s Janem Nerudou a Vítězslavem Hálekem, znamenalo důležitý krok v přiblížení literatury k nejvážnějším otázkám národního a společenského života a k soudobému demokratismu. Tito spisovatelé, všestranně činní jako básníci a prozaikové, jako dramatici a žurnalisté, prolomili svou tvorbou vládnoucí kulturní pasivitu a provincialismus českých poměrů a spojili svou činnost s pokrokovým směřováním evropské kultury. Jejich myšlenkové zaměření a jejich úspěšná snaha umělecky zobrazit různé stránky skutečnosti, to byly rysy, které dávaly jejich dílu velký historický význam i estetickou působivost. Přelom šedesátých a sedmdesátých let, znovu oživující politické a národní tužby českého lidu, poznamenal pak literaturu některými novými společnými znaky. Podtrhl její bojovné národní zaměření, aktualizoval pokrokové národní tradice a myšlenku slovanské spolupráce a vystupňoval její patetický básnický projev, který se stával výrazem české hrdosti a neochvějné naděje.

Na počátku sedmdesátých let byl celý kulturní život prudce zasažen zklamáním politických nadějí a rozčarováním nad stavem politického a veřejného života. Začal se tu i nový úsek literárního vývoje. Značný rozmach celé kultury byl provázen stupňovanými vnitřními rozpory, svárem protichůdných tendencí, hledáním nové orientace literatury. Ohlašoval se program „ideálního realismu“, ozývala se touha po světovosti české literatury, rodila se konvenční buržoazní kultura, vznikaly počátky tvorby spojující se s potřebami dělnického hnutí. Nejcenější umělecká díla tohoto období vznikají tam, kde se spisovatel přimkl k demokratickému směřování národního zápasu, kde našel cestu k lidu nebo kde dokázal vyjádřit odpor k soudobé pokrytecké společnosti a k jejím peněžním vztahům.

Ještě otevřenějších a prudších forem nabývají konflikty, do nichž se dostává básník se společností, a rozpory národního života v období nástupu monopolistického kapitalismu v polovině osmdesátých let. Politická a společenská krize má tu za následek těžký otřes morálních jistot a přináší nové sociální problémy. Spisovatelé usilují zvýšit společenskou aktivitu své tvorby opětov-

ným zdůrazňováním demokratických ideálů; ty se však stále patrněji dostávají do rozporu se soudobou skutečností. Snaží se vyjádřit rozpornost národního života i objevit a oslavit jeho zdravé lidové jádro, a to zejména v tvorbě hlásící se k programovému úsilí o realismus. Vedle toho propuká prudká nespokojenost se stavem veřejného života, hlavně u autorů mladší generace spjatých s nástupem tzv. moderny. V jejich pracích dostává se intenzivního a umělecky vzrušujícího výrazu pocitu zklamání a nespokojenosti s kritickým stavem soudobé společnosti i individualistické revoltě proti kapitalismu a proti vládnoucí třídě. Umělecká tvorba z konce 19. století připravuje tak rozchod literatury s vládnoucí třídou a otvírá přístup k nalezení nové socialistické ideovosti, jež pak tvoří základní smysl vývoje literatury století dvacátého.

Příspět k poznání, jak se literatura svými specifickými prostředky účastnila utváření života naší společnosti, ukázat její pokrokové směřování a přiblížit trvalou uměleckou hodnotu děl, která mají význam i pro dnešní socialistickou společnost, to určovalo i způsob výkladu v tomto třetím dílu Dějin české literatury. Bylo třeba věnovat pozornost hlavním uměleckým osobnostem. V jejich tvorbě se nejvýrazněji naplňuje klasický kulturní odkaz. Jan Neruda a Vítězslav Hálek, Svatopluk Čech, Jaroslav Vrchlický nebo Alois Jirásek, Josef Svatopluk Machar nebo Antonín Sova a další vynikali schopností vytvořit individuální umělecké obrazy trvalé estetické ceny a ovlivňovat tím směr a náplň literárního vývoje. Nestáli však v tehdejší kulturní dění osamoceně. Naopak, právě široký rozmach národní kultury, rozvoj literatury ve všech druzích tvorby, rozrůzněnost uměleckých funkcí — to představovalo základnu, z níž jediné mohly vyrůst tyto největší umělecké individuality a nejzralejší umělecká díla.

Bylo proto třeba vyložit literaturu nejen z hlediska individuální tvůrčí cesty hlavních spisovatelů, ale představit široký obraz rozvoje literatury jako specifického odrazu skutečnosti ve všech podstatných stránkách a formách. V kapitolách sledujících základní rysy tohoto vývoje bylo třeba věnovat pozornost zejména aktivní přetvářející úloze literatury v životě a objasnit proměnlivost a mnohotvárnost jejích zvláštních vývojových cest. Teprve postihnutí zákonitostí celého vývoje dovoluje proniknout i k hlubšímu pochopení jednotlivých osobností a jejich tvorby, neboť právě srovnání s ostatními díly a se sousedními tendencemi umožňuje zhodnotit jejich estetickou cenu a jejich specifický přínos.

Smyslem této práce o odkazu české literatury druhé poloviny 19. století bylo tedy objasnit mnohostrannou tvářnost literárního dění a představit jeho živé hodnoty. To znamená dát literatuře tohoto období náležité místo jako součásti tradice, jejíž pochopení naplňuje hlubším historickým smyslem i dnešní zápas o nové socialistické umění.

Bibliografické údaje za jednotlivými kapitolami nevyčerpávají všechnu literaturu; soustřeďují se na základní práce, které obsahují materiál důležitý pro studium jednotlivých otázek literatury druhé poloviny devatenáctého století nebo vyhraněně formulují dobový názor. Zvláštní zřetel pak je věnován pracím, které vedly nebo přispěly k marxistickému výkladu určitého období, osobnosti či díla.

Historické základy vývoje české literatury v druhé polovině devatenáctého století jsou vloženy v Přehledu československých dějin II, sv. 2 (1848—1900; 1960), kde je podrobně uvedena i další historická literatura.

Soupis bibliografií novin a časopisů vydávaných na území Československé republiky uspořádal K. Malec (1959). O časopisech nejlépe informuje Frant. Roubík, Časopisectvo v Čechách v letech 1848—1862 (1930) a Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863—1895 (1936). Soupis moravských novin a časopisů z let 1848—1918 je v publikaci M. Wurmové (Brno 1955; doplněno Příspěvkem k soupisu moravských novin a časopisů z let 1848—1918 od M. Laiska, Bibliografický katalog ČSR 1959). Seznam vydání děl českých klasiků po roce 1945 (i seznam základní nové literatury o nich) obsahuje soupis H. Winklerové, Klasikové české literatury 19. století (Universitní knihovna 1958). Bibliografické údaje o knihách do roku 1864 přináší Knihopisný slovník česko-slovenský od Fr. Douchy (1865).

O zpracování dějin české literatury po roce 1848 pokusilo se už v starším období několik autorů. V roce 1885 (poprvé 1874) byla vydána stručná a popisná příručka Karla Tieftrunka Historie literatury české, která zachycuje literaturu do roku 1881 a základní životopisné zprávy o autorech podává až do roku 1885. Také Františka Bačkovského Přehled dějin písemnictví českého z let 1848—1898 (Praha 1898) je v podstatě jen soupisem dat spisovatelů a shrnutím základních faktografických údajů o jejich díle. Dvoje nejpodrobnější vědecky zpracované Dějiny české literatury končí na prahu období, které je zde probíráno: J. Jakubec se ve svých Dějinách literatury české (2. vyd. z roku 1934) zabývá literaturou jen „po družinu Máje“; Dějiny české literatury Jaroslava Vlčka byly uzavřeny třicátými léty devatenáctého století. Zhruba do let sedmdesátých byla pak dovedena Literatura česká devatenáctého století (1902—1907), kde za redakce J. Vlčka byly napsány kapitoly o Frant. Pravdovi (A. Novák), o K. Sabinovi (J. Máchal), V. Hálovi (L. Čech), J. Nerudovi (Alb. Pražák), o G. Pfliegru-Moravském (J. Jakubec); literaturu padesátých let zpracoval pro tyto dějiny L. Čech a rozvoj české literatury na Moravě a ve Slezsku v letech 1848-1870 J. Kabelík. O celkový výklad novější literatury se pokusil Arne Novák nejprve ve studii Die čechische Literatur der Gegenwart (vyd. se studií J. Jakubce v knize Geschichte der čechischen Literatur, Leipzig 1913), později zejména v Přehledných dějinách literatury české (1936—1939), v nichž obsáhle zachycuje i české písemnictví druhé poloviny devatenáctého století; hodnotí je a vykládá ze subjektivistického hlediska. Kromě těchto přehledných pokusů o dějiny české literatury vzniklo i několik školních příruček, popisujících a třídících materiál z hlediska pedagogických potřeb a opakujících v podstatě soudy prací předešlých (např. P. Váša a Al. Gregor, Katechismus dějin české literatury, 1927; Jos. Kotrě a Jos. Kotalík, Stručné dějiny československé literatury, 1934). Všechna tato díla podávala dějiny české literatury především bibliograficky a faktograficky, bez výraznější ideové, metodologické nebo teoretické koncepce.

První pokus o ideový výklad české literatury druhé poloviny devatenáctého století přináší stať Ot. Hostinského Umělecký ruch v národě českém za posledních 50 let (Almanach České akademie 1899), sledující, jak se v literatuře naplňují demokratické ideály roku 1848. Jar. Vlček, který se zabýval přípravnými pracemi k vypsání dalších etap vývoje naší literatury, napsal řadu cenných studií o jednotlivých autorech a dílechých údobích, v nichž se mu podařilo vylíčit proudění společenských a estetických idejí u nás (o Hálovi, Nerudovi, Čechovi aj.); jeho kapitoly jsou dnes shrnuty do svazku Z dějin české literatury (1960). Se zřetelem k básnickým hodnotám a k umělecké formě sledoval vývoj české literatury F. X. Šalda v brožurě

Moderní literatura česká (1909). Nový vědecký pohled na některé úseky literatury našeho období v širokém rámci života české společnosti je podán v rozsáhlých monografiích i v dílčích studiích Zd. Nejedlého (T. G. Masaryk, Alois Jirásek aj.; viz Bibliografii díla Zd. Nejedlého 1959 a soubor O literatuře 1953). Přehledně, se zaměřením proti formalismu a proti pozitivistickému popisu představil vývojový rytmus literatury z posledních desetiletí devatenáctého století Bedřich Václavek v úvodní kapitole knížky Česká literatura XX. století (1935).

Synteticky jsou zpracovány i některé specifické otázky. Vývoj spisovné češtiny vykládá monografická práce Boh. Havránek (Vývoj spisovného jazyka českého, Českoslov. vlastivěda 1936), vývojem českého verše se zabýval J. Mukařovský (Kapitoly z české poetiky I, II, 1948). K osvětlení problematiky našeho období přispívají rovněž studie, které se zamýšlejí nad vztahem české literatury k literaturám jiných národů; z nich zejména F. Vodička, Ohlas Bérangerovy poezie v čes. lit. (LF 1935), K. Polák, Nerudův vztah k Heinovi (ČMF 1934—1936); o vztahu k ruské literatuře psali S. V. Nikolskij — A. P. Solovjevová (Praha—Moskva, 1953), I. A. Bernštejnová (sborník Iz istorii svjazej slavjanskich literatur, Moskva 1959), Jul. Dolanský, Mistři ruského realismu u nás (1960) aj. Vztahu mezi českou a slovenskou literaturou si všímají některé stati Frant. Votruby (Vybrané spisy, Bratislava).

Z dílčích oblastí literatury druhé poloviny devatenáctého století J. Máchal přehledně utřídil fakta z dějin českého dramatu (1929, připojen i seznam literatury) a z vývoje novodobého českého románu (druhé doplněné vyd. z roku 1930, s přehledem literatury) a Mil. Hýsek vyložil vývoj literatury na Moravě (Literární Morava 1911). Vývoj divadla a dramatu nově zachycují teze k Přehledným dějinám českého divadla (Č. lit. 1960). O vývoji překladatelství pojednává kniha J. Levého České teorie překladu (1957). Dějiny novinářství od r. 1860 do doby současné zpracoval K. Hoch (Čs. vlastivěda VII, 1933).